

УДК 343.91:343.53

Запорожець Р. А. – аспірант наукової лабораторії
з проблем досудового розслідування Національної
академії внутрішніх справ, м. Київ

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ, ЯКИЙ УЧИНЯЄ ШАХРАЙСТВО У СФЕРІ ІПОТЕЧНОГО КРЕДИТУВАННЯ

Проаналізовано аспекти криміналістичної характеристики особи, яка вчиняє шахрайство у сфері іпотечного кредитування. Визначено особливості соціально-демографічної та морально-психологічної характеристики злочинця, сформовано його криміналістичний портрет.

Ключові слова: шахрай, шахрайство, іпотечне кредитування, криміналістична характеристика.

Для ефективного запобігання шахрайству у сфері іпотечного кредитування значущості набуває визначення та врахування ролі особи шахрая, оскільки саме від цього залежить механізм учинення злочинів. У кримінології проблема детермінації злочинної поведінки завжди була актуальною. Розроблено низку напрямів, концепцій і теорій для пояснення причин злочинності (антропологічні, генетичні, соціологічні, психологічні тощо).

Необхідність вивчення особи шахрая зумовлена тим, що врахування її властивостей сприяє ефективній протидії шахрайству, зокрема у сфері іпотечного кредитування, під час проведення як оперативно-розшукових заходів, так і слідчих дій. Криміналістична характеристика надає можливість правильно розв'язувати проблеми щодо індивідуальної відповідальності та покарання, виявляти причини й умови, що впливають на вчинення аналізованого виду злочину.

Особу злочинця в різні періоди досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені-кримінологи, серед яких: Ю. М. Антонян, Я. І. Гілінський, В. В. Голіна, П. С. Дагель, І. М. Даншин, А. І. Долгова, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін, О. О. Дудоров, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, К. Є. Ігошев, І. І. Карпець, О. М. Костенко, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, О. Г. Кулик, Н. С. Лейкіна, Г. М. Мінковський, Ч. Лоброзо, В. В. Лунєєв,

І. С. Ной, О. Б. Сахаров, В. О. Туляков, О. М. Яковлев. Кримінологічну характеристику осіб, які вчинили злочини у сфері економіки та фінансів, вивчали А. М. Бойко, І. В. Ільїн, О. Г. Кальман, В. В. Колесніков, В. М. Попович, С. В. Степашин. Криміналістичні аспекти аналізу особи шахрая проаналізовано у працях О. Л. Мусієнко, І. М. Попової, В. В. Тищенко, С. С. Чернявського, В. В. Чернея, В. Ю. Шепітько, Н. П. Яблокова.

Метою цієї статті є визначення особливостей криміналістичної характеристики особи злочинця, який вчиняє шахрайство у сфері іпотечного кредитування.

У кримінологічній літературі детально окреслено поняття «особа злочинця». Саме вона постає носієм причин учиненого злочину [1, с. 79]. Особа злочинця – центральна категорія у кримінології [2, с. 5]. Злочин, який є актом свідомої людської діяльності, значною мірою зумовлений особливостями особи, яка обирає саме таку форму поведінки. До того ж, низка типологічних відомостей стосовно особи є елементом кримінологічної характеристики злочинів [3, с. 53]. У вітчизняній кримінології поняття особи злочинця трактують по-різному. Деякі науковці визначають його як особу, що вчинила суспільно небезпечне діяння, заборонене кримінальним законом. Окремі вчені акцентують на якісній відмінності особи злочинця від особи, які не є злочинцем. У кримінологічних дослідженнях, що мали на меті вивчення особи злочинця, здійснено детальний аналіз цього питання. Антигромадська спрямованість особи виявляється в її моральних учинках, дисциплінарних, адміністративних та інших правопорушеннях, які ще не мають злочинного характеру, проте в разі повторення набувають кримінальних рис і свідчать про реальну можливість учинення цією особою злочину.

Водночас деякі суттєві аспекти окресленої проблеми вивчені недостатньо, оскільки немає єдності щодо їх трактування. Зокрема це стосується поняття особи злочинця [4, с. 147].

В етимологічному аспекті особистість – це конкретна людина, представник певного соціального прошарку, яка займається певними видами діяльності й усвідомлює своє ставлення до навколишнього середовища, має індивідуальні особливості [5, с. 46]; феномен суспільного розвитку, жива людина, що володіє свідомістю та самосвідомістю [6, с. 135]; особлива риса людини, набута нею в соціокультурному середовищі

в процесі спільної діяльності та спілкування [7, с. 165]. У юридичній літературі особу злочинця розглядають як особистість людини, яка винна у вчиненні суспільно небезпечного діяння, забороненого законом під загрозою кримінальної відповідальності [8, с. 12; 9, с. 16].

Особа злочинця вирізняється властивостями, які спричиняють злочинну поведінку, а також такими, що не мають криміногенного значення. На думку В. Д. Філімонова, «особа злочинця» – це поняття, що виражає стан особи, обмежений у часі. Початковий момент існування особи злочинця збігається в часі з учиненням злочину. Допоки не вчинено злочин, доти немає й особи злочинця. За умови завершення наявності суспільної небезпеки, спричиненої особою злочинцем, тобто після факту юридичного закріплення в акті звільнення від покарання зазначене поняття припиняє своє існування [10, с. 28–29].

Розглядаючи особу корисливого насильницького злочинця, Б. М. Головін схематично виокремлює три ключові запитання, які підлягають дослідженню. Хто ці люди? Як вони сприймають соціальну дійсність і ставляться до неї, в якій інтегративній властивості міститься їх криміногенний потенціал? В яких формах кримінальної поведінки вони реалізують цю властивість і чому? Відповіді на них мають дати взаємопов'язані та взаємозумовлені соціально-демографічна, морально-психологічна та кримінально-правова характеристики корисливого насильницького злочинця [11, с. 119–120].

Ми поділяємо думку О. Г. Кальмана щодо системи основних ознак кримінологічної характеристики «особи економічного злочинця», яка має таку структуру:

- соціально-демографічна характеристика – певний статус особи, визначений її належністю до певного класу (соціального прошарку) та до групи із соціально-демографічною характеристикою (стать, вік, освіта, сімейний стан, службове становище, національна та професійна приналежність, рівень матеріального достатку тощо);

- кримінально-правова характеристика – спрямованість і характер учиненого злочину, наявність судимості, учинення злочину в складі організованої групи або злочинної організації, роль у злочинній організації тощо;

- морально-психологічна характеристика – спрямованість особи, система ціннісних орієнтацій, моральні якості, соціальні

позиції та інтереси, основні потреби, ставлення до норм моралі, рівень правосвідомості, звички; основні психічні та психофізіологічні особливості; соціальна поведінка, взаємини в колективі, сім'ї, навчальному закладі, найближчому оточенні, а також зв'язки з антисуспільним елементом і самооцінка [12, с. 113; 13, с. 133].

Досліджуючи особу злочинця, зауважимо, що нині шахраї у сфері іпотечного кредитування – це своєрідна еліта злочинного світу, особи з артистичними здібностями, спритні, а також наділені нестандартним, нешаблонним мисленням. Це так звані білі комірці. Вони освічені, «релігійні», не вживають алкоголь і наркотики, вирізняються психологічною стійкістю, оптимізмом, конформізмом, самоконтролем, добротою та чуйністю, всебічно розвинені. Це фахівці у сфері психології, економіки, інформаційних технологій і в різних галузях права. Вони добре обізнані з нормативними актами органів державної влади й управління. Деяким із них добре відомі методи роботи правоохоронних органів [14, с. 5].

Соціально-демографічні ознаки особи злочинця охоплюють: стать, вік, освіту, сімейний стан, місце мешкання, громадянство, матеріальне забезпечення, професійну приналежність й інші відомості. Ці ознаки властиві будь-якій особі й відокремлено не мають кримінологічного значення. Проте в статистичній звітності стосовно осіб, які вчинили злочини, соціально-демографічні ознаки становлять собою важливу інформацію, без якої неможливо здійснити повну кримінологічну характеристику особи злочинця [15, с. 136].

Серед осіб, які вчинили іпотечне шахрайство, за даними проведеного нами дослідження, переважають особи чоловічої статі – 87,2 % (86 особи). Це зумовлено тим, що переважно чоловіки обіймають відповідальні, керівні посади в банках, на підприємствах, в установах, організаціях тощо. Особи жіночої статі зазвичай можуть допомагати в учиненні іпотечних шахрайств, тобто у разі вчинення групових злочинів можуть перебувати у змові з чоловіками. Також жінки можуть обіймати посади, які надають їм право видавати іпотечні кредити чи мати доступ до матеріальних цінностей тощо (наприклад, іпотечний брокер).

Середній вік осіб, які вчиняють іпотечне шахрайство, становить від 30 до 45 років (72,5 %). Меншу активність можна спостерігати у віковій групі до 30 років (23,1 %), а також у групі

старше за 45 років – (4,4 %). У разі вчинення іпотечного шахрайства з залученням підставних осіб шахраї можуть бути навіть віком старше 75 років. Особи віком 30–40 років уже є соціально сформованими, досвідченими, мають відповідні доходи, не викликають жодних підозр у банківських працівників на ринку іпотечних послуг.

Аналіз освітньо-професійного рівня засвідчив, що шахрайство у сфері іпотечного кредитування вчиняють переважно шахраї з вищою освітою: особи з вищою освітою – 73,1 %; з середньою спеціальною освітою – 2,3 %; з повною загальною середньою освітою – 24,6 %. Учинення іпотечного шахрайства є «інтелектуальним» видом злочинів, порівняно з традиційними видами загальнокримінального шахрайства. Власне характер протиправного отримання іпотечного кредиту передбачає наявність високого інтелектуального рівня, освіти та професійної підготовленості.

Однією з ключових ознак також є співвідношення осіб за громадянством і національністю, в саме: 83,1 % – громадяни України, 14,6 % – громадяни інших держав (за результатами вибіркового дослідження здебільшого країн колишнього СРСР). Українцями за національністю себе визнали 80,5 % осіб, 19,5 % – іншої національності (росіяни, вірмени, поляки, татари). Ці дані відображають загальну структуру населення України за національною ознакою та громадянством.

Також за даними архівних кримінальних справ і матеріалів кримінальних проваджень було з'ясовано, що 83,2 % осіб на момент учинення злочину перебували в офіційно зареєстрованому шлюбі, що є свідченням благополучної сімейної ситуації. Питома вага неодружених і розлучених осіб сумарно становила 16,8 %. Майже половина обвинувачених (48,7 %) мала на утриманні неповнолітніх дітей, а 3,7 % – непрацездатних батьків.

Будь-яке шахрайство за своєю сутністю є умисним корисливим злочином ненасильницького характеру. Всім виявам цього кримінального правопорушення притаманна корислива мотивація та мета шахрайських дій. Шахрайство, вчинене у сфері іпотечного кредитування, не є винятком. Здійснене емпіричне дослідження підтверджує, що мотивом учинення іпотечного шахрайства є корисливий мотив, що переважно ґрунтується на прагненні до незаконного збагачення та/або вирішення поточних

фінансових проблем, тобто власного збагачення (79,8 %), а також на недостатньому матеріальному забезпеченні або бажанні допомогти членам сім'ї та близьким (20,2 %).

Особи, які вчиняють шахрайство у сфері іпотечного кредитування, передусім, мають високий рівень освіти й інтелектуального розвитку, володіють необхідними знаннями в галузі підприємницької діяльності, законодавства, фінансів, бухгалтерського обліку тощо. Їм властиві хитрість, комунікабельність, уміння переконувати людей, винахідливість, спостережливість, рідше – харизматичність, швидкість думки, адаптація до зміни обстановки тощо [16, с. 103].

Якщо брати до уваги саме ставлення осіб до вчиненого злочину, то більшість (75,8 %) не визнали себе винними, 11,6 % – частково визнали себе винними, а 12,6 % – цілком визнали вину. Отримані результати підтверджують, що злочинцям притаманна така особливість, як повне заперечення факту обману. На думку Г. М. Чернишова, психологічна врівноваженість надає можливість використовувати обман не лише під час безпосереднього вчинення злочину, а й на стадії посткримінальної поведінки [16, с. 108].

У контексті кримінально-правової характеристики шахрайства, вчиненого у сфері іпотечного кредитування, наявна може бути тільки умисна форма вини, тобто усвідомлення особою протиправності та суспільної небезпечності власних дій. Шахрайські дії вчиняли здебільшого за кваліфікаційними ознаками злочинів, передбачених ст. 190 (шахрайство), ст. 191 (привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем), ст. 364 (зловживання владою або службовим становищем), ст. 364¹ (зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми) Кримінального кодексу України [17–22]. За ознаками ст. 222 (шахрайство з фінансовими ресурсами) КК України було відкрито 2,9 % справ. Супутніми найчастіше були злочини, передбачені ст. 209 КК України (легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом), ст. 358 (підроблення документів, печаток, штампів і бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів), ст. 366 (службове підроблення). Однак, ураховуючи високу латентність корупційних та інших правопорушень у галузі, вважаємо цей перелік невичерпаним.

За результатами вибіркового дослідження, у 17,9 % випадків злочинні посягання було вчинено у групі. Кількість учасників злочинної групи зазвичай становила 2–3 особи (75 %), рідше – 4–5 осіб (5 %). Формування групи відбувалося на підставі формальних зв'язків: службові відносини, особисте знайомство, родинні зв'язки тощо. У деяких матеріалах судової практики містяться записи про наявність у справі співучасників, яких слідству не вдалося встановити.

Для цього виду шахрайства не є характерним рецидив, оскільки лише 3,5 % осіб були судимі, а 96,5 % осіб не мали судимості.

У проаналізованій судовій практиці більшість обвинувальних вироків призначали як основне покарання у вигляді позбавлення волі, додаткове – позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, конфіскація майна. Обставинами, які обтяжують покарання, було визнано вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою; тяжкі наслідки, завдані злочином; учинення злочину особою повторно та рецидив злочинів.

Отже, особи, які вчиняють шахрайство у сфері іпотечного кредитування, мають типові риси «білокомірцевого» злочинця та не ідентифікують себе з кримінальним світом. Кримінологічний портрет особи шахрая у сфері іпотечного кредитування має такі ознаки: чоловік віком від 30 до 45 років, з вищою освітою, одружений, офіційно працевлаштований, який має відповідне службове становище, стійку корисливу мотивацію, а також раніше не судимий.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Криминология : учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. – М. : Юристъ, 1999. – 232 с.
2. Закалюк А. П. Проблемы социальной типологии личности правонарушителя и преступника / А. П. Закалюк // Проблемы изучения личности правонарушителя. – М., 1984. – С. 5–23.
3. Сатуев Р. С. Экономическая преступность в финансово-кредитной системе / Р. С. Сатуев, Д. А. Шраер, Н. Ю. Яськова. – М. : Центр экономики и маркетинга, 2000. – 272 с.

4. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : монографія / С. С. Чернявський. – Київ : Хай-Тек Прес, 2010. – 624 с.
5. Конюхов Н. И. Словарь-справочник по психологии / Н. И. Конюхов. – М. : МОДЭК, 1996. – 224 с.
6. Кордуэлл М. Психология. А-Я : Словарь-справочник / М. Кордуэлл. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 440 с.
7. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Педагогика-Пресс, 1999. – 440 с.
8. Личность преступника / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1971. – 356 с.
9. Личность преступника / В. Н. Кудрявцев, Н. И. Кондрашков, И. С. Лейкина и др. – М. : Юрид. лит., 1975. – 272 с.
10. Филимонов В. Д. Общественная опасность личности преступника / В. Д. Филимонов. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1970. – 278 с.
11. Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : монографія / Б. М. Головкін. – Харків : Право, 2011. – 432 с.
12. Іванов Ю. Ф. Кримінологія : навч. посіб. / Ю. Ф. Іванов, О. М. Джужа. – Київ : Паливода А. В., 2006. – 264 с.
13. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Кальман Олександр Григорович. – Харків, 2004. – 430 с.
14. Ахмедшин Р. Л. Криминалистическая характеристика личности преступника : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Ахмедшин Рамиль Линарович. – Томск, 2006. – 20 с.
15. Джужа О. М. Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством : монографія / О. М. Джужа. – Київ : Атіка, 2009. – 240 с.
16. Чернишов Г. М. Фінансове шахрайство в інвестиційно-будівельній сфері: кримінологічне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Чернишов Георгій Михайлович. – Одеса, 2016. – 246 с.
17. Єдиний реєстр судових рішень № 39955122 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39955122>. – Назва з екрана.

18. Єдиний реєстр судових рішень № 38207483 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38207483>. – Назва з екрана.

19. Єдиний реєстр судових рішень № 27370370 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27370370>. – Назва з екрана.

20. Єдиний реєстр судових рішень № 32802258 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32802258>. – Назва з екрана.

21. Єдиний реєстр судових рішень № 42923583 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42923583>. – Назва з екрана.

22. Єдиний реєстр судових рішень № 59039602 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59039602>. – Назва з екрана.

Стаття надійшла до редколегії 20.01.2017
